

بررسی و تبیین جایگاه حق نظارت همگانی در حکمرانی اسلامی

وحید آرای^۱

چکیده

یکی از وظایف و حقوق مردم در نظام حکمرانی اسلامی، حق نظارت است که در قالب وظیفه امر به معروف و نهی از منکر و حق نظارت همگانی انجام می‌شود. امت اسلام همان طوری که موظف است در یک جامعه اسلامی، بر پایه ولایت متقابل مومنان، یکدیگر را امر به معروف و نهی از منکر کنند، موظف می‌باشند بر عملکرد حکمرانان و کارگزاران نظام سیاسی نظارت داشته باشند و در صورت دیدن خلافی چون ترک معروف یا عمل به منکر، در قالب نصیحت مصداقی، آنان را از منکر باز داشته و به معروف هدایت نمایند. این مقاله با هدف کاربردی با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و تبیین این موضوع می‌پردازد که اصل امر به معروف و نهی از منکر و حق نظارت همگانی مهم ترین پشتوانه دینی در حکمرانی اسلامی برای اعمال نظارت بوده و برترین مصداق آن، رفتن به سمت ایجاد و حفظ حکومت اسلامی است. **واژگان کلیدی:** نظارت، نظارت همگانی، حکمرانی اسلامی، قرآن کریم، امر به معروف و نهی از منکر.

۱. استادیار گروه مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول) vah.araei@iauctb.ac.ir

مقدمه

نظارت کنشی عامدانه و عالمانه است؛ از این رو هر نگاه تصادفی و از روی جهل را نظارت نمی‌نامند و از همین جاست که نظارت در علوم اجتماعی، سیاسی و مدیریتی، تخصصی است که افراد دارای استعداد مناسب باید این توانایی‌ها و قابلیت‌ها را طی دوره‌هایی کسب نموده و آموزش ببینند و در آن مسیر تربیت شوند تا از عهده مسئولیتی که بر عهده آنها نهاده می‌شود، برآیند. چارچوب و شیوه نظارت‌ها نیز همسان نبوده و فلسفه نظارت نیز در هر مورد تفاوت‌هایی دارد. در هر ساختار نظارتی باید مجموعه‌ای از قوانین و مقررات وجود داشته باشد که در آن شیوه‌های نظارت، تحقیق، گزارش‌دهی و رسیدگی بر عملکرد فعالیت موضوع نظارت با توجه به برنامه‌ریزی‌های از پیش تعیین شده، حدود اختیارات و مسئولیت‌های دست‌اندرکاران و جایگاه نظارت در کل نظام مشخص و معین شده باشد (احمدی، ۱۳۷۶: ۳۳). نظارت در جاهایی مطرح است که حرکتی علمی یا عملی، کمی یا کیفی، گسترده یا محدود، مخفی یا آشکار و... متناسب با اهداف مقرر، در جریان باشد. با همین مبنا در نگاه دینی از سوی خداوند و فرشتگان اعمال همه آدمیان و حتی معصومین مورد نظارت و کنترل است (منصورنژاد، ۱۳۷۸).

بر این اساس؛ اگر جوهره نظارت را به وجود فعالیت و تحرک بدانیم، هر چه حرکت بیشتر، گسترده‌تر، قوی‌تر و هر چه قدرت مانور عامل بیشتر باشد، نظارت جدی‌تری را نیز می‌طلبد؛ زیرا خطای بزرگان نیز بزرگ است. بر همین اساس در حوزه‌های سیاسی، حکومتی و مدیریتی هر چه مسئولان دارای وظایف سنگین‌تری باشند، نظارت بالاتر و دقیق‌تری را می‌طلبند.

نظارت همگانی مبتنی بر پذیرش حق نظارت مردم و شهروندان بر عملکرد نظام سیاسی و حکومت است که در قرآن کریم و احادیث در قالب امر به معروف و نهی از منکر و خیرخواهی برای مومنان به آن اشاره شده و با پیروزی انقلاب اسلامی، در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران به صورت آشکار در اصل هشتم قانون اساسی که نظارت متقابل مردم و دولت بر عملکرد یکدیگر را مورد تأکید قرار گرفته است (قالیباف، ۱۳۸۹). نظارت همگانی مجموعه شیوه‌ها و تدابیر و ابزارهایی است که یک جامعه یا یک گروه در تحقق اهداف و هدایت افرادش برای رعایت قوانین، اصول، کارکردها، آداب، شعائر، مناسک، هنجارها و ارزش‌های پذیرفته شده، به کار می‌گیرد. این نظارت به دو صورت انجام می‌شود: رسمی؛ که به معنای وادار کردن انسان‌ها به قبول هنجارها و رعایت آنان در عمل بوده که ابزار آن قوانین و مقررات است و ضمانت اجرای

آن نیز بر عهده قوه قهریه و قوای انتظامی و یا گروه‌های مختلف جامعه می‌باشد. غیررسمی؛ از طریق اقناع که با رسوخ به عقل اعتقادی انسان‌ها، با دگرگون سازی جهان بینی افراد و با تأثیر بر جهان عقیدتی و اندیشه اعضا و نیز کارکردهای آداب و رسوم اخلاقی، می‌تواند آنان را مؤمن به هنجارها و ارزش‌های مقبول نماید.

در نظام نظارت اسلامی، مسأله نظارت و کنترل بر سازمان و عملکرد کارکنان آن، در چارچوب وظایف و اختیارات مدیران و مسئولان خلاصه نمی‌شود؛ بلکه کلیه افراد جامعه، مخصوصاً کارکنان و اعضای سازمان موظف هستند تا بر اساس وظیفه شرعی، بر اعمال و رفتار و عملکرد افراد و کارکنان و حتی عملکرد مدیران و مسئولان سازمان، نظارت و کنترل داشته باشند. نظارت همگانی و عمومی، از اهمیت زیاد و جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و در آموزه‌های دینی تأکید فراوانی بر آن شده است. کنترل و نظارت همگانی و عمومی که در قرآن و روایات با نام امر به معروف و نهی از منکر معرفی شده است، از والاترین و شریفترین واجبات دینی بوده و وجوب آن از ضروریات و احکام بدیهی اسلام است. خداوند متعال در سوره آل عمران، امت اسلامی را مورد خطاب قرار داده و آنها را بهترین امت روی زمین می‌شمرد و می‌فرماید: شما بهترین امتی بودید که برای بشریت به وجود آمده‌اید؛ امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید.» خداوند متعال در این آیه، ویژگی بارز و مهم امت اسلامی را، که به عنوان امت برتر انتخاب شده، وجود نظارت همگانی و امر به معروف و نهی از منکر ذکر کرده است. به خاطر اهمیت والا و جایگاه ویژه امر به معروف و نهی از منکر است که حضرت علی (ع) می‌فرمایند: تمام کارهای نیک و حتی جهاد در راه خدا، در برابر امر به معروف و نهی از منکر، همچون قطرهای در برابر دریایی پهناور است.

با توجه به مراتب فوق، از جمله مبانی نظارت مردم بر دولت در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بر مبنای اصل هشتم امر به معروف و نهی از منکر بوده که به عنوان یکی از احکام اجتماعی دین اسلام است که به نحو کفایی برآحاد جامعه واجب می‌باشد و مبنای پیشگیری و پذیرش این فریضه در شرع مقدس اسلام، ایجاد احساس مسئولیت عمومی و نظارت همگانی، به منظور حسن اجرای موازین شرعی و جلوگیری از شیوع فساد در جامعه و اصلاح امور است.

۱. پیشینه تحقیق و مبانی نظری

۱/۱. پیشینه تحقیق

براتلو (۱۳۸۹) «راهبردهای نظارت همگانی در مدیریت سیاسی جامعه دین بنیان». امر به معروف و نهی از منکر افزون بر وظیفه فردی، موضوعی اجتماعی و حکومتی است. توسعه فرهنگ شریعتمدار و ایجاد زمینه‌ها و بسترهای گسترش آن، فراهم آوردن سازوکار مناسب و بسیاری دیگر از مؤلفه‌های مدیریت سیاسی خرد و کلان، در نظام دین بنیان مطرح می‌گردد. امر به معروف و نهی از منکر یک نظام نظارت همگانی در مدیریت جامعه دین بنیان است که رسالت اجرای شرایع الهی و ایجاد جامعه و حکومت اسلامی و تضمین تحقق اهداف آن را بر عهده دارد.

جوان آراسته (۱۳۹۲) «نظارت همگانی و متقابل در نظام اسلامی (تحلیل اصل هشتم قانون اساسی)». تعریف دقیقی از معروف و منکر ارائه داده و سپس برای درک درست از اصل هشتم، اموری مانند رابطه امر به معروف و نظارت، حوزه‌های امر به معروف و نهی از منکر، تکلیفی بودن نظارت همگانی، عمومیت امر و نهی کنندگان، عمومیت امر و نهی شونده‌گان، عمومیت مصادیق امر و نهی و ابزارهای نظارت مردم بر دولت را مورد توجه قرار می‌دهد.

جوینی‌پور و دیگران (۱۳۹۶) «بررسی نقش و تأثیر امر به معروف و نهی از منکر در تقویت سرمایه اجتماعی». فریضه الهی امر به معروف و نهی از منکر، به عنوان یک کنش دینی-اجتماعی که ناشی از نوعی احساس مسئولیت‌پذیری در پیوندهای گروهی است، کارکردهای اجتماعی مهمی را ایفا می‌نماید. با مبنا قرار دادن سه اصل مهم قرآنی: اخوت دینی، ولایت مداری و وحدت و با تأکید بر مولفه اعتماد در بعد ارتباطی سرمایه اجتماعی با محوریت ایمان، به ارائه مدلی برای بهره‌گیری از آموزه‌های نورانی قرآن کریم در تولید و تقویت سرمایه اجتماعی پرداخته است.

قلی زاده و دیگران (۱۳۹۸) «نظارت همگانی بر حاکمیت در نهج البلاغه و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». منابع دینی از جمله نهج البلاغه و قانون اساسی، نظارت عمومی در نظام سیاسی اسلام را اجتناب ناپذیر دانسته و آن را برای حفظ نظام از آسیب‌ها به عنوان یک عامل سازنده و بازدارنده ضروری می‌دانند. و به این دلیل آشنایی و عمل مردم و مسئولین به بسترهای نظارت عمومی جامعه را از انحرافات و آسیب‌ها مصون می‌سازد.

۱/۲. مبانی نظری

۱/۲/۱. مفهوم و مبانی نظارت و نظارت همگانی

نظارت^۱ از ماده «نظر» است. در کتاب لسان‌العرب آمده است: «النظر»؛ یعنی تأمل کردن در چیزی، اندازه‌گیری را در نظر داشتن و قیاس کردن و «الناظر»؛ یعنی حافظ و نگهبان (ابن منظور، ۱۹۹۶: ۲۵۸-۲۵۵). نظارت به معنای «عمل ناظر و مقام او و نیز مراقبت در اجرای امور» نیز آمده است (معین، ج ۴، ۱۳۶۰). علی‌اکبر دهخدا نظارت را به «نگریستن در چیزی با تأمل، مراقبت و در تحت نظر و دیده‌بانی داشتن کاری، دیده‌بانی به سوی چیزی، چشم انداختن، حکومت کردن بین مردم و فیصله دادن دعاوی ایشان، یاری دادن و مدد کردن و کمک کردن و نیز به معنای چشم، بصر، دیده، فکر، اندیشه، تفکر، رویه، دقت، تأمل، تدبّر، خیال، وهم و اعتراض» آورده است (دهخدا، ج ۱۳، ۱۳۷۳).

به لحاظ مفهومی، نظارت فرایند مشاهده یا رسیدگی نظام‌دار فرایند یک محصول یا خدمت یا رفتار یا برنامه به منظور بررسی انطباق ضوابط مورد انتظار یا از پیش تعیین شده است که در نهایت به مداخله یا عدم مداخله می‌انجامد و هدف آن مهار شرایط است. نظارت همواره در پی یک برنامه ضرورت پیدا می‌کند و به دلیل آنکه برنامه‌ها اعم از رفتار، خط تولید، تخصیص منابع، اهداف تا دستورالعمل‌ها و شیوه‌های انجام کار اصولاً نظام‌دار هستند، نظارت نیز نظام‌دار است (میچل، ۱۳۷۷).

استونر نظارت را فعالیتی منظم می‌داند که ضمن آن نتایج مورد انتظار در قالب استانداردهای انجام عملیات معین شده و سپس سیستم دریافت اطلاعات طراحی می‌گردد. عملیات پیش‌بینی شده و انجام شده با هم مقایسه می‌گردند تا اختلافات و انحرافات را شناسایی و میزان اهمیت آنها مشخص شده و سرانجام اصلاحات لازم جهت تحقق اهداف و مأموریت‌های سازمان صورت پذیرد (Stoner, 1983).

نظارت همگانی^۲ مراقبت و مشاهده‌ای است که توسط همه مردم و برای تحقق ارزش‌های متعالی در جامعه اسلامی بر اساس قانون اعمال می‌شود. این نظارت توسط مردم و دولت نسبت به یکدیگر انجام می‌شود. موضوع نظارت معروف و منکر است. اعمالی که مطابق احکام

1. Monitoring.

2. Public Supervision.

شرع و قانون باشد معروف و در صورت مخالفت با احکام شرع و قانون منکر نام دارد. نظارت همگانی مجموعه‌ای از فرایندها، و اقدام‌هایی را شامل است و مانند هر فعالیت‌سی باید به نحو مستمر در ترازوی اثربخشی و کارایی سنجیده شود. اثربخشی بر مبنای ارزیابی اهداف تعریف شده و سنجش انطباق اهداف به دست آمده بر آنها مورد بررسی قرار می‌گردد و کارایی از طریق سنجش تناسب روشها، ابزارها و فنون با اهداف و زمان و کفایت پیش‌بینی شده ارزیابی می‌شود (تحویلی، ۱۳۹۶).

۲/۲/۱. سنت نظارت در حکمرانی اسلامی

یکی از سنت‌های ثابت الهی، نظارت کامل، دقیق و مداوم بر اعمال و نیات انسان‌ها و بازرسی و ارزیابی آنهاست. خداوند متعال در این دنیا، دقیقاً بر تمام اعمال، گفتار و نیات انسان‌ها نظارت دارد. خداوند سبحان، در قرآن کریم بارها در آیات متعدد، مسأله نظارت و بازرسی اعمال بندگانش را مطرح کرده و خود را شاهد و ناظر کارهای بندگان خود معرفی می‌نماید: «وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللّٰهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ اِلَى الْعَالَمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (ای پیامبر)، بگو عمل کنید، خداوند و رسول خدا و مؤمنان اعمال شما را می‌بینند و به زودی به سوی کسی باز می‌گردید که پنهان و آشکار را می‌داند و شما را به آنچه عمل می‌کردید خبر می‌دهد (سوره توبه، آیه ۱۰۵). خداوند متعال علاوه بر این که تمام کارهای انسان‌ها را می‌بیند و آنها را به دقت زیر نظر دارد، افکار و نیات انسان‌ها نیز تحت نظارت کامل و دقیق الهی است.

با اندک تأملی در آیات قرآن کریم و روایات چنین برداشت می‌شود که شش گروه، کار نظارت بر اعمال و افکار و نیات انسان‌ها را بر عهده دارند:

خداوند سبحان: برتر و بالاتر از همه، ذات پاک خداوند بر اعمال و رفتار و نیات بندگانش نظارت می‌نماید و در قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ؛ در هر حال که باشی و هر آیه‌ای از قرآن که بخوانی و هر کاری را انجام دهی، ما شاهد و ناظر بر شما هستیم، هنگامی که در آن کار وارد می‌شوید. پس نخستین ناظر بر اعمال انسان، خود خداوند متعال است...» (سوره یونس، آیه ۶۱). نظارت و شهادت خدای متعال، برای همه چیز و همه کس

کافی است و ضرورتی به وجود ناظران دیگر احساس نمی‌شود، اما لطف خداوند و عدالت او ایجاب می‌کند که ناظران و شاهدان دیگری نیز برای نظارت بر کارهای انسان‌ها معین نماید. پیامبران و امامان: قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا؛ چگونه خواهد بود آن روز که از هر امتی گواهی می‌آوریم و تو (پیامبر خاتم) را گواه بر این امت (اسلام) قرار می‌دهیم» (سوره نساء، آیه ۴۱). خداوند متعال در این آیه می‌فرماید که پیامبر گرامی اسلام (ص) در روز قیامت، بر امت خود گواهی خواهد داد و روشن است که گواهی آن روز، بدون وجود نظارت در این دنیا، درست نخواهد بود.

فرشتگان: عده‌ای از فرشتگان نیز مأمور نظارت بر اعمال و رفتار و تیات انسان‌ها می‌باشند. قرآن کریم می‌فرماید: «وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ؛ در آن روز (قیامت)، هر انسانی وارد صحنه محشر می‌شود، در حالیکه فرشته‌ای با اوست که او را به سوی حساب سوق می‌دهد و شاهدی از فرشتگان است که بر اعمال او شهادت می‌دهد» (سوره ق، آیه ۲۱).

اعضای بدن انسان: همه اعضای بدن انسان، شاهد و ناظر اعمال او می‌باشند، اما در قرآن کریم به نظارت و گواهی چند تا از آنها تصریح شده است. از جمله آنها می‌توان به زبان، دست، پا، چشم و گوش اشاره کرد. آیه ۲۴ سوره مبارکه نور می‌فرماید: «يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ؛ روزی که زبان و دست و پای آنان، به آنچه انجام داده‌اند شهادت خواهد داد».

زمین: زمینی که زیر پای ما قرار دارد و ما همواره میهمان آن هستیم و از ما با انواع نعمت‌ها و برکاتش پذیرایی می‌کند مراقب و ناظر اعمال و رفتار ماست و در روز قیامت آنها را بازگو خواهد کرد. خداوند متعال می‌فرماید: «إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا؛ هنگامی که زمین شدیداً به لرزه درآید و زمین بارهای سنگینش را خارج سازد و انسان می‌گوید زمین را چه می‌شود (که این گونه می‌لرزد) در آن روز، زمین تمام خبرهای خود را بازگو می‌کند» (سوره زلزال، آیات ۱-۵).

۱/۲/۳. جایگاه حق نظارت همگانی (اصل امر به معروف و نهی از منکر)

۱/۲/۳/۱. قرآن کریم

برای امر به معروف و نهی از منکر الزاماتی ذکر شده است: علم و معرفت، احتمال تأثیر، نبودن

ضرر و ادامه و اصرار متخلف یعنی آن کس که معروف را ترك کرده و اصرار بر گناه دارد. اولین شرط علم و معرفت، وقتی انسان قصد امر به معروف و نهی از منکر دارد، باید اول معروف و منکر را خوب بشناسید، (برداشت شخصی ملاک نیست) پس مهم است فرد مصداق معروف و منکر را درست بشناسد تا بتواند امر به معروف و نهی از منکر کند. دومین شرط احتمال تأثیر است، این که فرد خاطی آنقدر عاصی و خاطی نباشد که احتمال اثر در او وجود نداشته باشد. البته امر به معروف و نهی از منکر مراتب دارد، «مرتبه قلب، زبان و دست» طبیعی است انسان باید در قلب و در عمل ابراز نفرت و تنفر کند و این را به شکلی به فرد خاطی نشان دهد. در مرتبه دوم با دلیل و منطق و تدبیر، امر به معروف زبانی کند، بی شک اگر بر استدلال و از سر دوستی و خیرخواهی فرد با زبان توصیه شود، احتمال اثر آن افزایش می‌یابد. دست و اقدام مرتبه دیگر است. انسان با عمل و رفتار می‌تواند افراد را به خوبی تشویق و از بدی دور کند. بنابراین وظیفه‌ای است که از سر خیرخواهی تك تك افراد سازمان نسبت به یکدیگر دارند، البته ایجاد شرایط اعتماد، دوستی متقابل بستر اجرای این اصل را بهتر فراهم خواهد کرد. اجرای درست این اصل همدلی و اعتماد، خیرخواهی و روحیه برادری و کار تیمی را در سازمان تقویت می‌کند. مشارکت، مشورت و کمک به یکدیگر به اوج می‌رسد. از این رو جامعه اسلامی، جامعه برتری خواهد بود؛ زیرا افراد از سر خیرخواهی، خوبی‌ها را ترویج و بدی‌ها را کاهش خواهند داد و این معنای واقعی يك جامعه انسانی و اسلامی خواهد بود.

به طور کلی، نظارت خداوند متعال بر اعمال بندگان و ارزیابی حضرت حق از عملکرد آنان، عمومیت دارد و منحصر به انسان‌های معمولی نیست، بلکه انسان‌هایی والا نیز که نزد خدا ارج و منزلتی دارند، مثل فرستادگان خدا و امامان و رهبران امت‌ها نیز مورد نظارت دقیق قرار خواهند گرفت. خداوند متعال می‌فرماید: «وَلَنَسْتَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ؛ همانا از پیامبران سؤال خواهیم کرد (که آیا رسالت خویش را به نحو احسن انجام داده‌اند؟)» (سوره اعراف، آیه ۶).

آیات زیادی در قرآن کریم موضوع حق نظارت همگانی، تحت عنوان امر به معروف و نهی از منکر مطرح شده است:

سوره آل عمران، آیه ۱۱۴: «یومنون بالله و الیوم الاخر یامرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و یسارعون فی الخیرات و اولئک من الصالحون». ایمان به خدا و روز قیامت می‌آورند و امر به نیکی و نهی از بدکاری می‌کنند و در نیکی‌کاری می‌شتابند و آنها خود مردمی نیکی‌کارند.

سوره آل عمران، آیه ۱۰۴: «و لکن منکم امه یدعون الی الخیر و یامرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و اولیک هم المفلحون». از شما امتی پدید آید، دعوت کننده به خوبی ها، تشویق کننده به کارهای شایسته و به دور دارنده از بدی ها، این چنین کسانی رستگار هستند.

سوره آل عمران، آیه ۱۱۰: «کنتم خیر امه اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر و تومنون بالله». شما بهترین امت بوده اید که برای بشریت به وجود آمده، کارهای شایسته را ترویج می کنید و جلوی کارهای زشت را می گیرید و به خدا ایمان دارید.

سوره حج، آیه ۴۱: «الذین ان مکنا فی الارض اقامو الصلوه اتوا الزکوه و امروا بالمعروف و نهوا عن المنکر».

مومنان کسانی هستند که اگر به ایشان در روی زمین تمکین و قدرت دهیم، نماز را بجای می آورند و زکوه می دهند و به معروف امر می کنند و از منکر دیگران را باز می دارند.

سوره توبه، آیه ۷۱: «والمؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض یامرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و یقیمون الصلوه و یوتون الزکوه و یطیعون الله و رسوله اولئک سیرحهم الله ان الله عزیز حکیم». مردان و زنان مومن همه یار و دوستار یکدیگرند، خلق را بکار نیکو وادارند، و از کار زشت منع می کنند، نماز پیا می دارند و زکات می دهند و حکم خدا و رسول را اطاعت می کنند، آن را البته خدا مشمول رحمت خود خواهد گردانید که خدا صاحب اقتدار و درست کردار است.

سوره توبه، آیه ۱۱۳: «التائبون العابدون الحامدون السائحون الراجعون الساجدون الامرون بالمعروف و الناهون عن المنکر و المحافظون لحدود الله و بشر المومنین». از گناه پشیمانان، خداپرستان، حمد و شکر نعمت گذاران، روزه داران، نماز با خضوع گذاران، امر به معروف و نهی از منکرکنندگان و نگاهبانان حدود الهی و مومنان را (ای رسول ما به ثواب و سعادت) بشارت ده.

سوره توبه، آیه ۷۰: «المؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض یامرون بالمعروف و ینهون عن المنکر». مردان و زنان با ایمان، بعضی ناظر و سرپرست بر بعضی دیگر هستند و یکدیگر را امر به معروف و نهی از منکر می کنند.

۲/۳/۲. آثار نظارت همگانی (امر به معروف و نهی از منکر) در حکمرانی اسلامی

از نظر قرآن کریم اگر فریضه الهی امر به معروف و نهی از منکر به درستی در جامعه اسلامی

اعمال شود، آثار و برکاتی دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

امت صالح مصلح: یکی از مهم‌ترین راه‌های دستیابی به چنین ویژگی توجه امت در همه مراتب سیاسی و اجتماعی به مسئله امر به معروف و نهی از منکر است؛ زیرا در این چارچوب است که می‌توان موارد و مصادیق فساد و منکر را درک کرد و به اصلاح آن پرداخت و جامعه‌ای صالح و مصلح داشت. خداوند می‌فرماید: به خدا و روز قیامت ایمان دارند؛ و به کار پسندیده فرمان می‌دهند؛ و از کار ناپسند باز می‌دارند؛ و در کارهای نیک شتاب می‌کنند؛ و آنان از شایستگان هستند (سوره آل عمران، آیه ۱۱۴). ایمان واقعی: مومن واقعی جزم و عزمش یکی است؛ و آن را در بازتاب عملی می‌توان دریافت؛ زیرا هر کسی بر اساس شاکله و شخصیت وجودی خودش که ترکیبی از عزم و جزم است، عمل و رفتار می‌کند. (سوره اسراء، آیه ۸۴) بر این اساس، مومن واقعی نه تنها به معروف می‌پردازد و از منکر گریزان است، بلکه این گرایش و گریزش را برای دیگران نیز می‌خواهد و بدان فرمان می‌دهد (سوره عصر، آیات ۱ تا ۴؛ سوره توبه، آیه ۱۱۲).

نصرت الهی: یکی از مهم‌ترین ابزارها و وسایل بهره‌مندی از امدادهای الهی و برخورداری از نصرت خداوند که موجب پیروزی جامعه و امت در برابر دشمنان می‌شود، عمل به فریضه امر به معروف و نهی از منکر است. خداوند در آیه ۴۰ سوره حج می‌فرماید: هر آینه هر کسی خدا را یاری رساند، خداوند او را یاری می‌رساند. در آیه ۴۱ این سوره نیز توضیح می‌دهد این یاری به‌ویژه در زمانی که حکومت و حاکمیت در اختیار ایشان است، در قالب اقامه نماز و پرداخت زکات و امر به معروف و نهی از منکر است. پس کسانی که به این فریضه در زمان حاکمیت اسلام عمل می‌کنند، از نصرت الهی برخوردار خواهند بود.

برتری و بهتری: معیار برتری امت و جامعه‌ای از دیگر امت‌ها و جوامع، عمل به فریضه امر به معروف و نهی از منکر است. خداوند می‌فرماید: کُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ؛ شما بهترین امتی هستید که برای مردم پدیدار شده اید، به کار پسندیده فرمان می‌دهید و از کار ناپسند باز می‌دارید و به خدا ایمان دارید (سوره آل عمران، آیه ۱۱۰).

خیر و خوبی: امت اسلام زمانی به خیر و خوشی و خوبی می‌رسد که به فریضه امر به معروف و نهی از منکر عمل کند و رهبران و کارگزاران آن در مسیری قرار گیرند که خداوند در قرآن به‌عنوان وظیفه و مسئولیت نظام اسلامی برای آنان تعریف کرده است. خداوند می‌فرماید: در

بسیاری از رازگویی‌های ایشان خیری نیست، مگر کسی که بدین وسیله به صدقه یا کار پسندیده یا اصلاح و سازشی میان مردم فرمان دهد؛ و هر کس برای طلب خشنودی خدا چنین کند، بزودی او را پاداش بزرگی خواهیم داد (سوره نساء، آیه ۱۱۴).

رحمت الهی: برای بهره‌مندی از رحمت الهی باید امت اسلام، به فریضه امر به معروف و نهی از منکر عمل کند. جامعه‌ای که تحت رحمت الهی قرار گیرد با یکدیگر خوب خواهند بود و تنش و چالش‌های اجتماعی از میان می‌رود و مهر و محبت جایگزین خشونت و درگیری می‌شود. خداوند می‌فرماید: و مردان و زنان با ایمان دوستان یکدیگرند که به کارهای پسندیده و امری دارند و از کارهای ناپسند باز می‌دارند و نماز را بر پا می‌کنند و زکات می‌دهند و از خدا و پیامبرش فرمان می‌برند، آنانند که خدا همانا ایشان را مشمول رحمت خویش قرار می‌دهد که خدا توانا و حکیم است (سوره توبه، آیه ۷۱).

رستگاری و موفقیت: هر جامعه‌ای که به فریضه امر به معروف و نهی از منکر عمل کند، به رستگاری و فلاح در دنیا و آخرت می‌رسد. خداوند در آیه ۱۱۴ سوره آل عمران و آیات ۱۱۱ و ۱۱۲ سوره توبه به این تأثیر مهم فریضه در سعادت‌مندی انسان اشاره کرده است.

مانع اختلاف: از مهم‌ترین مشکلات نظام‌های سیاسی و اجتماعی، تفرقه و اختلافی است که در سطوح مختلف جامعه ایجاد می‌شود. خداوند در آیات ۱۰۴ و ۱۰۵ سوره آل عمران عمل به فریضه را مانع جدی در سر راه اختلافات دانست و امر به معروف را زمینه‌ساز عدم بروز اختلاف بر شمرده است.

مانع شکست امت: جامعه و امتی که به فریضه عمل می‌کند، همواره پیروز و سربلند است و شرایط را به گونه‌ای ایجاد می‌کند که هرگز شکستی برای امت رقم نخواهد خورد؛ اما با ترک فریضه شرایط برای شکست فراهم خواهد شد و امتی که به این فریضه عمل نکند دچار اختلاف و شکست خواهد شد (سوره آل عمران، آیات ۱۱۰ و ۱۱۱).

رهایی از نفاق: امتی که به فریضه امر به معروف و نهی از منکر می‌پردازد، از نفاق و آثار آن رها می‌شوند. با مقایسه دو آیه ۶۷ و ۷۱ سوره توبه می‌توان به این نکته رسید؛ زیرا در یک آیه بیان می‌کند مومنان به معروف امر و از منکر نهی می‌کنند؛ در حالی که منافقان نه تنها خود اهل منکر هستند، بلکه از معروف باز داشته و به منکر دعوت می‌کنند.

حافظ دین و ایمان: انجام فریضه امر به معروف و نهی از منکر، حافظ دین و ایمان شخص است

و اگر کسی بخواهد دین و ایمان و اعتقاد خویش را حفظ کند باید به این فریضه عمل کند. خداوند در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران با تقدّم امر به معروف بر ایمان، اهمّیت ویژه آن را در حفظ اعتقاد و ایمان بیان می‌کند.

نتیجه‌گیری

حق نظارت همگانی از احکام ضروری اسلام می‌باشد که در نصوص دینی تأکید شده است و تا آنجا در ظهور، استمرار و انحطاط جوامع و تمدن‌ها مؤثر است که ضامن بقای اسلام و در کلام حضرت امام علی (ع) عامل لعن قرون گذشته، ترک امر به معروف و نهی از منکر عنوان شده است (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲). در سوره آل عمران آمده است: شما بهترین امتی بودید که به سود انسان‌ها آفریده شده‌اند؛ (چرا که) امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید و اگر اهل کتاب، (به چنین برنامه و آیین درخشانی) ایمان آورند، برای آنها بهتر است! (ولی تنها) عده کمی از آنها با ایمانند و بیشتر آنها فاسقند، (و خارج از اطاعت پروردگار). در نظام اسلامی، مسئولیت افراد از مسئولیت دولت جدا نیست. اگر دولت‌ها، جامعه را اداره می‌کنند، مردم نیز عضو جامعه‌اند و نتیجه خوب و بد رفتار دولت مردان، به طور مستقیم متوجه آنان می‌شود. بنابراین، به حکم عقل، این تکلیف همه مردم است که با نظارت بر کار زمامداران خود، از انحراف آنان از مسیر حق، عدالت و تقوا جلوگیری کنند. در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز به این گونه نظارت توجه شده است و اصل هشتم قانون اساسی مقرر می‌دارد: در جمهوری اسلامی ایران، دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر، وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند.

به طور کلی، افکار عمومی و عامه مردم، اولین و مهم‌ترین پشتیبان قانون اساسی به شمار می‌روند. حمایت مردم از این قانون، مهم‌ترین وسیله نظارتی است که به عنوان نیروی بازدارنده، از هر گونه تخطی و تجاوز به حقوق مندرج در قانون اساسی به طور بالقوه جلوگیری می‌کند. قانون اساسی علاوه بر حقوق بنیادین متعددی که برای ملت در بعد نظارت بر حکومت قائل شده، ابزارهایی نیز برای اعمال این حق یا وظیفه نظارت همگانی در نظر گرفته است.

منابع

۱. احمدی، علی، کاظمی، مصطفی و محمد مولایی (۱۳۸۳). نقش ارزش‌های اسلامی در فرایند نظارت و کنترل، تهران: تولید دانش.
۲. احمدی، مرتضی (۱۳۷۶). «ساختار نظارتی در تشکیلات جمهوری اسلامی ایران»، مجموعه مقالات نخستین همایش علمی- پژوهشی نظارت و بازرسی در کشور، تهران: سازمان بازرسی کل کشور.
۳. استونر، جیمز و ادوارد فریمن (۱۳۷۵). مدیریت رفتار سازمانی، ترجمه سیدمحمد اعرابی و علی پارسائیان، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۴. پارسونز، واین (۱۳۸۵). مبانی سیاست‌گذاری عمومی و تحلیل سیاست‌ها، ترجمه حمیدرضا ملک‌محمدی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۵. جعفریان رسول (۱۳۸۰). تاریخ تحول دولت و خلافت، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۶. جوان آراسته، حسین (۱۳۹۲). «نظارت همگانی و متقابل در نظام اسلامی (تحلیل اصل هشتم قانون اساسی)»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال دهم، شماره ۳۴.
۷. جوینی پور، سیما و سهیلا پیروزفر (۱۳۹۶). «بررسی نقش و تأثیر امر به معروف و نهی از منکر در تقویت سرمایه اجتماعی»، اسلام و علوم اجتماعی، سال نهم، شماره ۱۷.
۸. حسینی بهشتی، سید محمد (۱۳۷۸). مبانی نظری قانون اساسی، تهران: بقعه.
۹. دشتی، محمد (۱۳۷۹). نهج‌البلاغه، تهران: ناشر مشرفین.
۱۰. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
۱۱. راسخ، محمد (۱۳۸۸). نظارت و تعادل در نظام حقوق اساسی، تهران: انتشارات دراک.
۱۲. قالیباف، محمدباقر (۱۳۸۹). «نظارت همگانی، الگوی مناسب پاسخگویی»، فصلنامه مطالعات مدیریت شهری، دوره ۲، شماره ۱.
۱۳. قلی‌زاده، فخرعلی؛ علیپور، صدرا و دیگران (۱۳۹۸). «نظارت همگانی بر حاکمیت در نهج البلاغه و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۵۹.
۱۴. قمی، شیخ عباس (۱۴۱۴). سفینه البحار، دارالاسوه.
۱۵. محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۶۲). میزان‌الحکمه، قم: نشر دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.

۱۶. معین، محمد (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی، تهران: چاپخانه سپهر.
۱۷. منصور، جهانگیر (۱۳۸۱). قوانین و مقررات مربوط به شوراهای اسلامی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
18. Stoner, J.A. (1983). Management, N.Y. Prentice-Hall.